

Henryk Rutkowski

Instytut Historii PAN, Warszawa

Stanisław Herbst (1907–1973)

Jeśli chodzi o podstawowe dane biograficzne, to Stanisław Herbst urodził się w 1907 r. w mieście Rakvere w północnej Estonii. Jego ojciec był urzędnikiem, którego przodkowie po mieczu spolonizowali się po przejściu z Prus Wschodnich do Cesarstwa Rosyjskiego. Babka ojca Stanisława i jego matka pochodziły z kresowego ziemiaństwa. Od trzeciego roku życia Stanisław Herbst mieszkał w Warszawie – z niewielkimi przerwami – aż do śmierci.

Uczył się w znakomitym gimnazjum im. Stefana Batorego. Po maturze studiował historię na Uniwersytecie Warszawskim, uważał się przede wszystkim za ucznia Wacława Tokarza. Doktorat uzyskał w 1931 roku. Potem pracował kolejno w kilku instytucjach, kończąc okres międzywojenny jako pracownik naukowy Zakładu Architektury Polskiej na Politechnice Warszawskiej. Podczas okupacji niemieckiej był zatrudniony w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, uznanej za jeden z trzech oddziałów Staatsbibliothek Warschau, oficjalnie niedostępnej dla polskich czytelników. Został żołnierzem Związku Walki Zbrojnej, który przekształcił się w Armię Krajową. Znalazł się w Biurze Informacji i Propagandy Komendy Głównej wśród kolegów historyków; od 1941 r. kierował referatem mniejszości narodowych, zajmował się zwłaszcza sprawami ukraińskimi i żydowskimi rozpracowując politykę okupanta wobec tych grup ludności. Pisał w prasie podziemnej, wykładał na tajnej Wolnej Wszechnicy Polskiej. W ostatnich dniach powstania warszawskiego jako kapral rezerwy „Chrobot” został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami. Po powstaniu był czynny w akcji ratowania w Warszawie dóbr kultury, w tzw. akcji pruszkowskiej.

W pierwszych latach powojennych pracował w dziale dokumentacji zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki. Na Uniwersytecie Warszawskim uzyskał stopień doktora habilitowanego (zatwierdzony w 1946 r.), a w 1954 r. został profesorem. W Instytucie Historii PAN był zatrudniony od roku 1953 do początku 1962; Katedrą Historii Wojskowej w Wojskowej Akademii Politycznej kierował od 1957 do 1968 r. W trudnym marcu 1968 r. był dziekanem Wydziału Historycznego UW, bronił wtedy odważnie praw nauczycieli akademickich i studentów. Oprócz zajmowania się pracą badawczą i dydaktyczną brał udział w pracach redakcyjnych czasopism naukowych oraz był członkiem różnych komitetów i stowarzyszeń.

Przede wszystkim angażował się w działalność Polskiego Towarzystwa Historycznego (PTH), które miało już stosunkowo długą tradycję – narodziło się we Lwowie w roku 1886. W czasie burzliwego zjazdu PTH w październiku 1956 r. Stanisław Herbst został przez Walne Zgromadzenie Delegatów wybrany na stanowisko prezesa. Za czasów jego prezesury Towarzystwo rozwinęło aktywność, w szczególności powstały nowe oddziały i ożywiły się już istniejące. S. Herbst niestrudzenie odwiedzał ośrodki regionalne PTH lub nawet mniejsze miejscowości, by upowszechniać wiedzę historyczną. Funkcje prezesa pełnił do końca życia, zmarł 24 czerwca 1973 r. i został pochowany na Cmentarzu Powązkowskim.

Zainteresowania badawcze Stanisława Herbsty były niezwykle rozległe, o czym świadczy dwutomowy wybór jego pism i zamieszczona tam bibliografia licząca 639 pozycji. W dziejach Polski, od późnego średniowiecza do II wojny światowej, zajmowały tego uczonego szczególnie trzy dziedziny: historia wojskowa, historia miast i historia kultury. Na czwartym miejscu należy wymienić geografę historyczną w szerokim rozumieniu, łącznie z dziejami kartografii. Dając wnikliwą analizę twórczości S. Herbsty jako badacza historii wojskowej Wiesław Majewski zaznaczył, że na specjalne podkreślenie zasługuje ocena działań z punktu widzenia sztuki wojennej. Herbst domagał się, aby ocenę omawianych walk i wojen oprzeć „na krytycznej analizie działań bojowych, na skrupulatnej analizie terenu i mapy, na znajomości świadectw obu stron, na porównaniu z doświadczeniami innych czasów i krajów”. Wydaje się, że w wojnach widział on jakby zagęszczenie dziejów i to w podwójnym sensie: po pierwsze, ze względu na mniej lub bardziej przełomowe znaczenie wojen dla historii państwa i narodu, a po drugie, jako dramat, w którym stają się lepiej widoczne przyczyny i skutki działań ludzi, od wodza naczelnego po masy żołnierskie.

Chcąc pokazać sytuacje przestrzenne Herbst ilustrował opracowania historyczno-wojskowe mapami, co stało się początkiem jego prac z zakresu kartografii historycznej. Jako geograf historyczny był przede wszystkim współorganizatorem po II wojnie światowej prac nad *Atlasem historycznym Polski*, a także ich kierownikiem w latach 1953–1961. Organizując i redagując prace atlasowe nad kilkoma regionami dążył do uzyskania wyników syntetycznych – przez analizę rozmieszczenia zjawisk społecznych i gospodarczych oraz ich współzależności ze środowiskiem przyrodniczym. W dyskusjach nad programem *Atlasu* (a w pewnym okresie były one bardzo gorące) opowiadał się właśnie za takim formułowaniem istotnych zagadnień naukowych i rozstrzyganiem ich metodami kartograficznymi. Uznawał więc historyczne mapy przeglądowe i problemowe za bardziej interesujące i pilnie potrzebne niż mapy szczegółowe o znaczeniu pomocy warsztatowych, którym jednak nie odmawiał wartości trwalszej od map poprzedniego typu.

W *Zarysie nauk pomocniczych historii* Aleksandra Gieysztora z 1948 r. Profesor Herbst zamieścił charakterystykę metody geograficzno-historycznej, która jest nadal aktualna. Przede wszystkim wskazał „na rolę retrogresji w badaniu

krajobrazów naturalnego, kulturalnego i historyczno-politycznego. Polega ona na wychodzeniu badania z czasów późniejszych, do których posiadamy najpełniejsze materiały źródłowe (w praktyce polskiej przełom XVIII/XIX w.) i posuwaniu studium wstecz przy uwzględnieniu źródeł coraz starszych i coraz szczuplejszych. Metoda ta zakłada wszędzie prócz opisu faktów konieczność ich tłumaczenia genetycznego. (...) Punktem wyjścia jest stan, którego znajomość spoczywa na stosunkowo mocnej podstawie i który wyłącza uproszczenia i opuszczanie zagadnień, [czyli] błędy płynące z milczenia źródeł co do okresów wcześniejszych. (...) Postulat ten dotyczy głównie metody poszukiwań, natomiast sposób wykładu, tak w opracowaniu słownym, jak na mapie, może być ujęty albo na taśmie czasu historycznego, albo przekrojowo dla statycznego przedstawienia zamkniętego, a niewielkiego odcinka przeszłości.”

Śledząc wpływ środowiska geograficznego na przebieg działań wojennych w szerszym zasięgu, w skali operacyjnej, S. Herbst interesował się przede wszystkim układem stref drożnych i rozdzielających je obszarów trudno dostępnych. W 1965 r. przedstawił syntetyczną charakterystykę polskiego teatru wojny, w której wybiło się na plan pierwszy to, co w środowisku jest względnie trwałe, ale nie zabrakło też zaznaczenia zmienności fizjografii, osadnictwa, lokalizacji produkcji.

S. Herbst był jednym z pierwszych historyków polskich, którzy zajęli się ukształtowaniem przestrzennym miast. Na krajowej naradzie historyków i urbanistów w 1950 r. wygłosił programowy referat, w którym podkreślał potrzebę interdyscyplinarnego prowadzenia badań nad urbanistyką historyczną. W jego własnym dorobku zagadnienia układu przestrzennego reprezentują przede wszystkim prace o Warszawie: napisany wspólnie z A. Gieysztorem i Eugeniuszem Szwanowskim zarys historyczno-urbanistyczny stolicy oraz książka o dziejach ulicy Marszałkowskiej.

Dzieje kartografii stanowiły tylko wąski margines prac S. Herbst, ale były to zainteresowania żywotne od pierwszych lat działalności naukowej aż do śmierci uczonego. W jego opracowaniach z tego zakresu można wyodrębnić szczególny wątek, związany najbliżej z historią wojskową. Już w 1934 r. wydał przyczynek *Do zagadnienia: malarstwo – kartografia – wojskowość*, w którym wskazał na związek początków map wojskowych w okresie renesansu z malarstwem pejzażowym, z widokami perspektywicznymi bitew i oblężeń. Wielkie kompozycje batalistyczne w XVI w. wydobywały dynamikę działań przez ich przedstawienie symultaniczne.

Szczególnie interesującym dziełem z pogranicza malarstwa i kartografii jest obraz bitwy pod Orszą w 1514 r., który Herbst poddał gruntownej analizie historyczno-wojskowej (1949). Później powstał przyczynek o rycinie bitwy pod Kircholmem (1968). W historiografii polskiej wymienione teksty oznaczały nowatorskie spojrzenie na genezę kartografii wielkoskalowej. Bliskie tego wątku były uwagi

o renesansowym malarstwie historycznym (1956) oraz o mapie Polski opracowanej przez Dahlbergha (1971).

Jak otwarcie prac S. Herbst z zakresu dziejów kartografii, tak również ich zamknięcie było znamienne przez związek z tematyką wojskową. W 1973 r., już po śmierci autora, ukazał się jego artykuł *Obraz kartograficzny działań wojennych*. Potraktowany jako uwagi wstępne do tak określonego tematu, artykuł ten podsumował częściowe ustalenia oraz rozszerzył zakres rzeczowy i chronologiczny wcześniejszych zainteresowań autora. Pokazał m. in. złożone przyczyny powstania kartografii historyczno-wojskowej (potrzeby dziejopisarstwa i propagandy, potrzeby planowania operacji i bitew), a także zaznaczył związek jej rozwoju z przemianami sztuki wojennej. Było to pierwsze ujęcie tego zagadnienia w nauce polskiej, wyznaczające punkty orientacyjne dla programu przyszłych badań.

Stanisław Herbst w 1948 r., we wspomnianym już podręczniku nauk pomocniczych historii, zamieścił krótki zarys dziejów kartografii polskiej, który charakteryzuje się zwróceniem szczególniejszej uwagi na mapy wielkoskalowe. Z 1952 r. pochodzi przyczynek ważny dla wyjaśnienia działalności Beauplana; historyk odnalazł i częściowo opublikował nieznane małe mapy ziem nadczarnomorskich, które miały ilustrować opis Ukrainy tego wybitnego kartografa (słusznie uwzględnianego w historii kartografii polskiej, ukraińskiej i francuskiej), a zostały wyrytowane przez Hondiusa w 1652 r. Artykuł poświęcony Mazowszu w kartografii XV i XVI w. (1970) wymaga złożonej oceny. Analiza tego regionu na mapie Mikołaja z Kuzy potwierdziła i uzupełniła wcześniejsze opinie o niej, natomiast rekonstrukcja zestawu miejscowości mazowieckich na mapie Bernarda Wapowskiego tylko częściowo się powiodła.

S. Herbst ustawicznie śledził postęp badań nad dziejami kartografii nowożytnej, a w szczególności towarzyszył pracom Karola Buczka, który już przed II wojną światową zasadniczo skorygował i rozszerzył obraz kartografii polskiej od XV do XVIII w. Informowało o tym sprawozdanie S. Herbst z 1938 r. Dlatego, gdy w 1963 r. ukazały się K. Buczka *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, S. Herbst zaczął recenzję tej publikacji następująco: „Jest to rzadka satysfakcja zdawać sprawę z dzieła, którego pierwszy rzut witało się przed ćwierćwieczem”. Oceniając wysoko tę syntezę i rekomendując ją czytelnikom recenzent podkreślił, że stanowi ona zsumowanie przede wszystkim własnego dorobku autora, który badał wszystkie ważne etapy przedrozbiorowej kartografii polskiej. Wytknął mu jednak programowe pominięcie tzw. małej kartografii (planów miast i wsi) oraz map historycznych (tj. rekonstruujących dawniejsze podziały kraju), a także wyraził zastrzeżenie, że wkład Tomasza Makowskiego w opracowanie Radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z początku XVII w. został niedoceniony. Konkluzja recenzji brzmiała: „*Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w.*”, choć również w rozumieniu autora nie stanowią ujęcia definitywnego, mają wartość dużą nie tylko przez osiągnięte już wy-

niki, ale i przez wymagania postawione następcom”. Cytowana recenzja z 1965 r. została przedrukowana w wyborze pism Stanisława Herbst, obok niektórych innych wyżej wymienionych tekstów.

Słowa kluczowe: historia kartografii, XX wiek

Literatura

Herbst S., *Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*, t. 1–2, Warszawa 1978 (Bibliografia, t. 2, s. 545–596).

Rutkowski H., *Geografia historyczna w pracach Stanisława Herbst*, w: *Ziemia i ludzie dawnej Polski*, Wrocław 1976, s. 197–209;

Stanisław Herbst – historyk i regionalista, red. J. Kazimierski, Warszawa 1996.

Zahorski A., *Stanisław Herbst (1907–1973)*, w: *Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, Warszawa 1986, s. 459–474.

Stanisław Herbst (1907–1973)

S u m m a r y

Professor Stanisław Herbst (1907–1973), Polish historian and researcher of military history, history of cities and cultural history. In the circle of his research interests was also historical geography and history of cartography.

Key words: history of cartography, the Twentieth Century